

УДК 39-054.72:631.31(=161.2:571.1)

**Культура землеробства
українських переселенців
Тоболо-Іртишського межиріччя
(кінець ХІХ – початок ХХ ст.):
сільськогосподарські знаряддя праці**

Шпорт Г. М.

У статті розглянуто такий важливий аспект культури землеробства, як сільськогосподарський інвентар. Зазначимо, що певний «набір» реманенту визначався не лише системами землеробства, а й свідчив безпосередньо про характер ґрунтів, міру освоєння земельних угідь, природно-кліматичні умови даного регіону, конкретні види злаків, терміни їх посіву тощо. Зібрані та вивчені автором матеріали дозволяють виявити й простежити еволюцію знарядь праці українців-новоселів, домінування тих чи інших видів, їх пристосованість до місцевих сибірських умов, характер запозичень, види сільськогосподарських робіт, економічну спроможність господарів.

Ключові слова: традиційні сільськогосподарські знаряддя праці, етнічна специфіка, культурна адаптація, етнозапозичення.

Шпорт А. М. Культура земледелия украинских переселенцев Тоболо-Иртышского междуречья (конец ХІХ – начало ХХ ст.): сельскохозяйственные орудия труда. В статье рассмотрен такой важный аспект культуры земледелия, как сельскохозяйственный инвентарь. Отметим, что определенный «набор» реманента определялся не только системами земледелия, но и свидетельствовал непосредственно о характере почв, степени освоения земельных угодий, природно-климатических условиях данного региона, конкретных видах злаков, сроках их посева и т. п. Собранные и изученные автором материалы позволяют обнаружить и проследить эволюцию орудий труда украинцев-новоселов, доминирование тех или других

видов, их приспособляемость к местным сибирским условиям, характер заимствований, виды сельскохозяйственных работ, экономическую состоятельность владельцев.

Ключевые слова: традиционные сельскохозяйственные орудия труда, этническая специфика, культурная адаптация, этнозаимствования.

Support A. Agriculture of Ukrainian settlers on the territory between Tobol and Irtysh (late XIX – early XX-th century.): agricultural implements. This article describes such important aspect of farming, as agricultural equipment. Note that a certain “set” remanent determined not only in farming systems, but also testified directly about the nature of the soil, the degree of development of land, the climatic conditions of the region, specific types of grasses, their dates of sowing, etc. Collected and studied materials to detect and trace species evolution tools Ukrainians-settlers, the dominance of one or the other, their adaptability to local Siberian conditions, the nature of borrowing, the types of agricultural activities, the economic viability of the owners.

Key words: traditional agricultural tools, ethnic specificity, cultural adaptation, ethnographic borrowings.

На сучасному етапі національного державного та культурного відродження українського народу важливе наукове й практичне значення набувають етнографічні матеріали, насамперед особливості традиційної культури українців діаспор. Йдуть у небуття творці й носії матеріально-духовних цінностей. Тому збереження, ґрунтовне комплексне вивчення культурного надбання українських етнічних спільнот близького та далекого Зарубіжжя – нелегке завдання і праця вчених-дослідників традиційно-побутової культури.

Саме тому сибірські вчені-етнологи, історики, краєзнавці одночасно з дослідженням у регіоні не автохтонного – прийшлого слов'янського населення, у тому числі українців, продовжують копітку роботу з поповнення колекцій місцевих музеїв. Щорічно видаються публікації, організовуються

тематичні виставки, проводяться краєзнавчі конференції, де зібрані музейні етноекспонати наочно ілюструють особливості матеріальної та духовної культури слов'ян, характер взаємозапозичень, ступінь збереження національних рис, створення єдиного сибірського культурного пласту [7].

Польові матеріали автора статті, а також анкетні дані, зібрані переселенськими агентами в місцях нового проживання українців «з метою з'ясування умов і життя в Сибіру», особисті опитування добровільних сибірських кореспондентів, представлені в літературі 80-90-х рр. XIX ст. – першій чверті XX ст. послужили основним джерелом для дослідження сільськогосподарських знарядь праці українців Тоболо-Іртишського межиріччя.

Логічно, що сільськогосподарський реманент розглядається невідривно від його носіїв на фоні процесів первинної етнічної консолідації, запозичення та взаємообміну землеробським досвідом і традиціями старожилівського та прийшлого населення Західносибірського краю.

Українські переселенці привозили з собою й застосовували на нових місцях звичний для них сільськогосподарський інвентар. Зовнішній вигляд знаряддя праці свідчив про конкретне місце виготовлення – вдома (самим господарем), місцевим ковалем або прийшлим майстром. Звичайно, на перший погляд, саморобний реманент відзначався певною примітивністю й поступався за своїми функціональними можливостями перед заводським виробництвом. Однак переселенське село навряд чи можна назвати заможним, тому попит на «саморобщину» гарної якості був постійний. Новосели сповна заслужено цінили працю столярів, які виготовляли, крім різноманітного хатнього начиння, дерев'яні частини сільськогосподарських знарядь праці. Таке ремесло, як ковальство, зустрічалось майже в кожному населеному пункті. А першочерговим заняттям ковалів було виготовлення та ремонт різноманітного інвентарю.

Згідно класифікації, розпочнемо з орних знарядь обробітку ґрунту. В Україні основними видами тяглових орних знарядь були такі: плуг, рало, соха, з яких перші два найбільш поширені. Ралом (однозубе, двозубе, багатозубе) орали м'які ґрунти,

парові поля під озимину, ділянки під баштанні культури, гречку, картоплю, просо, коноплі, запрягаючи пару волів або коней. У Сибіру, як свідчать польові матеріали, переселенці, по суті, вже його не знали [12, зош. 3, с. 21; 13, зош. 1, с. 7, 10]. Лише люди похилого віку пам'ятають розповіді своїх батьків про застосування рала із залізним наральником на колишній батьківщині.

Серед простих за конструкцією орних знарядь у новоселів з України зустрічалася соха, до цього знайома селянам. Так, сохами обробляли землю на Поліссі, частково в центральній смузі України. Сохи могли бути одно-, дво-, тризубі, багатозубі. Однак звичайні українські сохи для сибірських важких ґрунтів «мало годилися». Тому українці вимушені були переходити на тутешні – «сибірські» – сохи, купуючи їх у старожилів або на інвентарних складах при волосних правліннях. «Переселенці спочатку працюють привезеними з собою сохами, – відзначав А. А. Кауфман, – потім починають переходити на сибірські сохи-колясники» [3, с. 26]. «Орють сохами та соховидними плугами-сабанами», – повідомляли кореспонденти з Тобольської губернії [11, с. 28]. «Переселенці (чернігівці) віддають перевагу сибірській сосі», – читаємо у «Матеріалах ...» [8, с. 91, 95, 102, 106, 123]. «Землю обробляли сибірськими сохами», – констатував статс-секретар А. М. Куломзін, який «всюди запитував переселенців і не упускав нагоди розмовляти з місцевими знавцями краю та переселенської справи» [15, арк. 108]. Аналогічних прикладів можна привести ще чимало.

Звичайна ціна сохи в старожилів складала 2-2,5 крб., а згодом, у зв'язку з активізацією переселенського руху, підвищилася до 5-6 крб. [15, арк. 116, 124; 23, с. 22]. Сохи могли бути повністю дерев'яними – «орали дерев'яними сохами, купленими у старожилів» [15, арк. 134] або залізними. Останні призначалися для оранки цілинних земель.

Сибірська соха відрізнялась перевагами, які відмічені в дожовтневій [3, с. 26; 5, с. 40; 6, с. 256; 14, с. 141] та радянській літературі [1, с. 89, 100; 14, с. 116; 18, с. 134; 21, с. 125]. На рубежі XIX–XX ст. у досліджуваному регіоні переважала «коляска» («коляска»), «пермянка» та «сабан». Сохи-коляска були

сконструйовані таким чином, що основне навантаження при роботі падало на коня, а не на орача. Це – передкова соха з одним або двома сошниками. Колесуха не просто підрізала коріння бур'янів, а витягувала їх із землі, що було вельми істотним при перелозі. Глибина оранки – вона відвалювала пласт у 1,5-2 вершки завглибшки та шириною в 6-7 вершків – регулювалася підймальним гвинтом. Колесянка набагато краще перевертала землю, ніж кришила, тоді як «російська» соха – навпаки.

І колесянка, і пермянка (українські новосели вважали останню менш «зручною» – «в переліг пермянка не йде, ламається, а для м'якої землі дорога» [9, с. 220, 238, 242] – вимагали використання в упряжці двох-трьох, а при оранці новини (цілини) – й чотирьох коней. Однак переселенці цінували їх за якісну роботу як при первинній оранці, так і по загортанню зерна. Для обробітку присадибних ділянок українські аграрії часто застосовували більш прості за конструкцією сохи – саморобні, – купуючи для них в Омську сошники та розсохи [12, зош. 1, с. 5; 13, зош. 3, с. 22, зош. 4, с. 19].

Новопоселенці користувалися, звичайно, й плугами, відносно яких ми маємо у своєму розпорядженні документальні відомості загального характеру, коли вказується лише кількість плугів, привезених із України [15, арк. 103, 104, 112; 8, с. 91] і, значно рідше, – матеріал виготовлення, місце та марка [15, арк. 136, 140; 4, с. 528; 8, с. 429].

Наші респонденти найчастіше називали важкий дерев'яний однолемішний плуг (леміш міг мати форму рівнобедреного чи прямокутного трикутника) «з прямим відвалом» (одним або двома; відвал мав форму прямокутної плоскої дошки, виготовлявся переважно із заліза), який використовувався для піднімання «незайманих земель» – цілини (був розрахований «на силу трьох пар биків»), та «букарь» («букер») [12, зош. 1, с. 12, зош. 2, с. 10; 13, зош. 1, с. 8] – призначався для оранки більш «м'якої» землі (в нього впрягали 1-2 пари биків) і запозичений з Катеринославської губернії в німців-колоністів [19, с. 74].

Серед перерахованих респондентами плугів згадується також «сабан» – більш вдосконалене орне знаряддя праці.

Зазначимо, що він не був новинкою для українських селян, що переселилися до Західносибірського краю. Відповідно до сучасної класифікації, це знаряддя характеризується як «різновид малоросійського плуга, але з меншими розмірами всіх частин, більш досконаліх, та кінною тягою (замість волів)» [22, с. 21]. Він міг підняти пласт землі до 6 вершків завтовшки. У нього впрягали від 3 до 8 (на новині) коней. Сибірський сабан відрізнявся досконалішою формою відвалу та полозу [24, с. 135].

Проте далеко не всі переселенці могли привезти з собою необхідний сільськогосподарський інвентар. Такі знаряддя праці вони знаходили вже на новому місці, «купували в місцевих торговців» [11, с. 34] або ж отримували плуги в Переселенському управлінні [15, арк. 136, 140; 13, зош. 3, с. 12, 16]. В інших випадках самі привозили букарі з Омська [13, зош. 4, с. 10, 13, 19]. Значно рідше зверталися до переселенських торговельних складів через дорожнечу знарядь заводського виробництва. «Щодо залізних плугів Сакка, – писала газета «Сибір», – то їх через високу ціну (28 крб. за плуг) купують лише одні заможні новосели» [10, с. 1]. До того ж такі склади існували не скрізь. «Переселенського складу щось зовсім не чуто», – повідомляли кореспонденти з Тарського повіту [11, с. 34].

У господарстві українських новоселів використовувалися також саморобні плуги, які майстрували вже за зразками місцевих орних знарядь. Так, наприклад, у селі Потанінське (Сироп'ятська волость Тюкалінського повіту) «...уподібнили звичайну сибірську соху малоруському дерев'яному плугу, замінивши одну розсоху двома ніжками й впрягаючи коней у дишло, а не в голоблі» [8, с. 458]. Або ж застосовувався саморобний дерев'яний плуг із дерев'яним відвалом [19, с. 50]. Однак таким плугом, за ствердженнями респондентів старшого покоління, підняти «тверді» (цілинні) землі було майже неможливо.

Без сумніву, до масового сибірського переселення українці були знайомі з технікою заводського виробництва – залізними плугами, що відрізнялися значною міцністю корпусу. Такі плуги

найбільш «підходили» для обробітку важких західносибірських ґрунтів, що вимагали від реманенту підвищеної продуктивності. Найчастіше в українців зустрічалися плуги сакківські (мали зручну форму відвала та лемеша, але вимагали довгої упряжки – 6-7 пар волів для двокорпусного плуга) [20, с. 61-63, 68-69], рязанські («багато плугів рязанського виробництва; хоча вони дуже дорогі, але полтавчани ними задоволені», «земля розбивається добре, пласти рівні») [9, с. 136, 215, 242, 308, 317], донські («дончаки»), одеські – типу Гена, якими при потрійному запряганні можна було зорати десятину «м'якої» землі за день [19, с. 11, 75].

Досвід вибору та використання описаних знарядь праці переймався від новопоселенців старожилами, котрі в таких випадках відмовлялися від традиційних сабанів [8, с. 429, 471; 17, с. 22; 19, с. 38]. «Тепер і в них, – відзначав П. В. Халютин, – з'являються плуги новоселів» [19, с. 75]. Сибіряки-старожили цінували букери за рівніший посів та меншу засміченість полів після оранки цими плугами.

При обробці землі після оранки значна роль відводилася бороні. Вона скородила ґрунт, очищаючи зораний шар від бур'янів та коріння, вирівнювала поверхню, розбиваючи грудки, а також загортала насіння після посіву. Борони могли бути наступної конструкції: «суковатки», плетінки, за типом граблів, рамкові квадратної, прямокутної, трапецієвидної або трикутної форми. За спогадами старшого покоління, українські селяни використовували переважно рамкові борони квадратної, рідше – трапецієвидної форми [12, зош. 2, с. 6; 13, зош. 1, с. 20, зош. 3, с. 17]. Основу такої борони складала дерев'яна рама з пересічних брусів, у корпус якої забивалися залізні зуби під прямим кутом. «Зуби» розташовувалися в 4-5 рядів (по 6-8 шт. у кожному). Борона «в 30 зубів» була розрахована на силу одного коня і, відповідно, в борону «на 60 зубів» запрягали двох. За необхідності застосовували легкі борони чи важкі – борони заводського виробництва, в яких і рама, і зуби були вже залізними. Власниками важких борін, які призначалися для глибокого боронування й потребували запрягання не менше трьох коней, були переважно заможні господарі. Боронували

однією бороною або ж двома. При звичайній дворазовій оранці поле належало боронувати двічі: через 1-3 тижні після підйому пару й наступного разу – безпосередньо після оранки.

На початку ХХ ст. з'являються більш вдосконалені знаряддя боронування – дискові борони, «зиг-заг», а також екстирпатори, культиватори.

Сіяли українці-новосели переважно вручну з полотняного мішка, підвішеного через плече (значно рідше – з плетеного козуба чи відра) врозкид справа наліво в зорану землю або ж перед оранкою. За традицією, перед початком сівби голова родини виїжджав у поле зі свіжоспеченим хлібом, а ввечері привозив його назад додому – «щоб врожай був багатшим, чим торік» [12, зош. 1, с. 12, зош. 2, с. 15; 13, зош. 1, с. 21].

Сіяли в «одну сівбу» («в один крок») або ж у дві («у два кроки»). У другому випадку площа захвату сівачем була, відповідно, у два рази ширше. Рівномірність висіву залежала від погоди (враховувалася сила вітру), уміння сівача, виду злака. Наприклад, пшениця, зерно якої ваговите, лягала рівніше, а овес, що має легше насіння, розлітався на всі боки. Сівалки, що прийшли на зміну ручній праці, стали масово з'являтися в українських новоселів лише напередодні першої світової війни, та й то переважно в заможних господарствах.

Після сівби поле боронили й вирівнювали за допомогою котка. Котки – кам'яні, дерев'яні, залізні – згладжували та одночасно ущільнювали шар ґрунту, оберігаючи його від зайвого вивітрювання чи висихання [13, зош. 1, с. 10, 21, зош. 2, с. 11]. Їх застосовували також після перших весняних посівів озимини, аби вирівняти останні, усунути тріщини в ґрунті після морозів.

Слід зазначити, що українські аграрії значно поліпшили догляд за вирощуваними хлібами на новій батьківщині, практикуючи прополювання. Для цього використовувався своєрідний полільник – сапа, тоді як старожилівське сільське населення свій посіяний хліб «майже повністю довіряло землі» [12, зош. 1, с. 10, зош. 3, с. 24; 13, зош. 2, с. 28].

Збирали зернові культури по-різному. З приходом переселенців пов'язане подальше проникнення в сільське господарство Західного Сибіру більш вдосконаленої техніки зі

збору та переробки врожаю [2, с. 17; 53; 14, с. 142]. Спроможні українці привозили з собою жатки-«лобогрійки» (був відсутній механізм скидання) та «самоскидки», кінні молотарки, віялки [12, зош. 1, с. 14, 19, зош. 3, с. 26; 13, зош. 1, с. 25].

Особливо машинний збір зернових поширився напередодні 1914 р. «Врожай перед імперіалістичною збирали вже жниварками, косарками, снопов'язалками», – розповідали нам респонденти [12, зош. 1, с. 16, 28; 13, зош. 1, с. 14, 20]. Однак через дорожнечу кількість нового, значно продуктивнішого інвентарю була недостатньою й розподілялася українським нерівномірно. Коса та серп, як і раніше, зберігали тривалий час своє значення в господарстві українських новоселів.

Серп був традиційним знаряддям збору колосових в Україні – жита, пшениці, ячменю, рідше – проса. Робочий край лева міг бути гладким або з насічкою (для самозагострювання в процесі роботи), що визначалось видом злаку та врожайністю. Так, «важкий», густий, «поляглий» хліб збирався переважно серпами. Нескладна конструкція цих знарядь праці дозволяла їх виготовляти в кожному господарстві – лише робочу частину серпа поставляли місцеві ковалі. З часом – наприкінці XIX ст. – він поступається першістю косі-литовці.

Литовка значно перевершувала традиційну сибірську косу за якістю та результатами роботи. «Коса, яку привіз переселенець, працює набагато краще, ніж місцева», – відзначав А. А. Ісаєв [2, с. 85]. Вона була додатково обладнана спеціальними грабельками для косовиці зернових культур з високим стеблестоем (жито, овес, ячмінь) або викрученого негодою хліба – «стебла укладалися в акуратні валки». «Грабки» (грабельки) були дерев'яні (в окремих випадках – залізні). Їх висота залежала від висоти рослини. Грабки кріпилися до коси за допомогою ремінця [12, зош. 1, с. 16, 20, 28, зош. 3, с. 29].

Коса, обладнана грабельками, використовувалась й для косовиці трави. Особливо зручною вважалась горбуша – різновид напівкоси.

Зрібали колосові, траву граблями, вилами, гребками. Складові ручних граблів – гребінь-колодка (прямої чи вигнутої форми), зуби, рукоятка – виготовляли з дерева вдома самі

господарі або ж зверталися до місцевих майстрів. Крім ручних, застосовувалися й кінні граблі – «гребка». Вила могли бути двозубі та тризубі, майстрували також із дерева, більш пізній варіант – чотиризубі з робочою металевою частиною.

Обмолот хліба здійснювався традиційно на токах. Тік, за словами респондентів, це – земляний майданчик, щільно утрамбований і, як правило, округлої – типової для українців – форми, зрідка прямокутної [13, зош. 2, с. 21, зош. 3, с. 15, 24]. Застосовувалися два способи молотби: гарманування та за допомогою ціпа (домінування того чи іншого залежало від конкретних умов). Гарман (коток) мав вигляд багатогранного циліндра з гострими ребрами (6-8 шт.). Первинним матеріалом для нього служило дерево, потім – камінь. Так, у харків'яно-новоселів кам'яні котки досягали довжини близько метра, а в діаметрі – до 0,5 метра. Респонденти-кияни пам'ятають шестигранний кам'яний гарман «на пару коней» [13, зош. 1, с. 13, 14, зош. 2, с. 5]. Снопі укладали на току по колу. Кінь (віл), прив'язаний до стовпа, тягнув коток, «бичі» (ребра) ударяли по колосках, обмолочуючи їх. Один такий гарман обмолочував у день близько 360 снопів, а ціп – лише 60. Проте останній ще тривалий час використовувався українцями-новоселами як знаряддя обмолоту.

Складовими частинами ціпа були рукоятка («ціпильно»), било («бич» – палиця завдовжки 1 – 1,2 м) та зв'язь («капиця» – сполучаючий ремінець) [13, зош. 1, с. 14, зош. 4, с. 13]. Било могло бути круглої чи грановидної форми. Зв'язь виготовляли переважно зі шкіри, однак могла бути й у вигляді вірówki, дерев'яних або залізних кілець. Інтерес для етнографа становлять прийоми роботи українським ціпом. Він був розрахований на роботу лише двох осіб (могло працювати одночасно й троє, якщо вони відрізнялися майстерністю), а сибірськими ціпами могли молотити відразу 3-5 чоловік. Ціп підбирався індивідуально, залежно від зросту. Кожний господар прагнув встати раніше, аби удари саме його ціпа першими почули в селі. Він міг звернутися за допомогою до родичів або сусідів.

Молотьба «гоном», яку практикували в Україні, й, частково, зустрічалась у російського старожиливського населення Західного Сибіру, вже була відсутня в українських новоселів кінця XIX – першої чверті XX ст. [12, зош. 1, с. 16, зош. 4, с. 13]. Молотарки стали масово застосовуватися в спроможних господарствах українських переселенців напередодні 1914 р.

Як бачимо, сільськогосподарський реманент українських новоселів був досить різноманітним. Чільне місце посідали, звичайно, знаряддя обробітку ґрунту: орні – соха, рало, плуг та ручні – лопата, сапа, знаряддя боронування – борони, екстирпатори, культиватори, котки, знаряддя сівби – ручні чи за допомогою техніки (сівалки), знаряддя збору хліба й трави – серп, напівкоса, коса, косарка, знаряддя молотьби та віяння – ціп, гарман, молотарка, лопати, совки, решета, віялки. Ретельне ознайомлення з інвентарем українських аграріїв на новій батьківщині свідчить про дивовижну пристосовність до місцевих – сибірських умов, поступову вживаємість новоселів в агрикультуру Західного Сибіру з використанням досвіду старожилів та привнесенням своїх багатовікових землеробських традицій. Тим самим залишається актуальним подальше дослідження господарсько-культурного типу, невід’ємною частиною якого є українці-сибіряки.

Примітки

1. *Земледельческое освоение Сибири в конце XVII – начале XX в.* – Новосибирск, 1985.
2. *Исаев А. А.* Как относятся в Сибири к переселенцам? / А. А. Исаев // *Русская мысль.* – 1890. – Кн. 12.
3. *Кауфман А. А.* К вопросу о влиянии переселенческого элемента на развитие сельского хозяйства и общинной жизни в Западной Сибири / А. А. Кауфман // *Труды императорского Вольного экономического общества.* – СПб., 1891. – Т. 2.
4. *Кауфман А. А.* К вопросу о культурной роли переселений в Сибири и их отношениях к сибирским старожилам / А. А. Кауфман // *Путь-дорога.* – СПб., 1893.
5. *Кауфман А. А.* Очерк крестьянского хозяйства в Сибири / А. А. Кауфман. – Томск, 1894.

6. *Кирьяков В. В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (В связи с историей заселения Сибири) / В. В. Кирьяков. – М., 1902.
7. *Культура* восточных славян в коллекциях Музея археологии и этнографии Омского государственного университета им. Ф. М. Достоевского / М. А. Жигунова, И. В. Захарова. – Омск, 2009.
8. *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии за 15 лет (с конца 70-х годов по 1893 год). – М., 1897. – Т. 2.
9. *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии – Тобольск, 1898. – Вып. 1.
10. *О складах* сельскохозяйственных орудий для переселенцев // Сибирь. – СПб., 1897. – № 77.
11. *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Харьков, 1910. – Вып. 5.
12. *Польові матеріали* автора, 1984 р.
13. *Польові матеріали* автора, 1985 р.
14. *Развитие* производительных сил Сибири в XIX–XX вв. – Новосибирск, 1983.
15. *Российский* исторический архив. – Ф. 1273. Комитет Сибирской железной дороги – Оп. 1. – Спр. 360.
16. *Рубакин Н. А.* Рассказы о Западной Сибири или о губерниях Тобольской и Томской и как там люди живут / Н. А. Рубакин. – М., 1915.
17. *Скалозубов Н. Л.* Сельское хозяйство в Тобольской губернии / Н. Л. Скалозубов. – СПб., 1895.
18. *Суринов В. М.* Производительные силы сельского хозяйства Западной Сибири по материалам историко-этнографических экспедиций (конец XIX – начало XX в.) // Проблемы изучения материальной культуры русского населения Сибири / В. М. Суринов. – М., 1974.
19. *Халютин П. В.* Переселенцы Тюкалинского уезда Тобольской губернии / П. В. Халютин. – СПб., 1902.

20. *Харьковский сборник* – Х., 1888. – Вып. 2.
21. *Хозяйство и быт западносибирского крестьянства XVII – начала XX в.* – М., 1979.
22. *Хозяйство и быт русских крестьян. Памятники материальной культуры. Определитель.* – М., 1959.
23. *Хохуля И. И.* Краткие сведения о Тобольской губернии / И. И. Хохуля. – Полтава, 1913.
24. *Этнография русского населения Сибири и Средней Азии.* – М., 1969.